

La il·lustració ha estat ben triada, com ben presentada i documentada fou l'exposició per als qui tingueren l'ocasió afortunada de veure-la amb deteniment. La modèstia del catàleg és en aquest cas inversament proporcional a la importància del tema. La comissària M. Dondin-Payre ha aconseguit un resultat extraordinari amb els mitjans de què disposa i ha fet honor amb una competència molt notable a una matèria i a una empresa com l'*Année Épigraphique* que mereix tota mena de consideracions per part de tots els que es dediquen a l'estudi del món antic. Des d'aquestes pàgines ens volem sumar i adherir a la celebració d'aquest útil i ja venerable instrument de treball.

M. Mayer

A. GRANDAZZI
*La fondation de Rome. Réflexion
sur l'histoire.*

Préface de Pierre Grimal.
París, Les Belles Lettres, 1991,
338 pp.

Alexandre Grandazzi proposa una apassionant aventura en el llibre que volem comentar aquí. Una aventura resumida d'una manera magistral en la citació de Vico que encapçala el seu treball: «Les choses se sont succédé dans l'ordre suivant: d'abord les forêts, puis les cabanes, les villages, les cités et enfin les académies savantes». L'aventura consisteix a retornar (una vegada més!) als orígens de Roma (de quina? serà una de les preguntes que intentarà respondre Grandazzi, perquè les «Romes» s'han succeït sense interrupció des que el primer «pastor» va aixecar una pedra sobre l'altra en aquell indret del Tíber) de la mà, per una banda, de les darreres troballes arqueològiques i, per altra, de les gairebé sempre considerades «poc fiables» fonts literàries. Una aventura que pren com a punt de partida «les forêts, cabanes et villages» (=dades arqueològiques), per arribar a les «académies savantes», d'on va sorgir l'hipercriticisme que va destruir la fiabilitat de les fonts literàries sobre els orígens de Roma. Una aventura, en fi, que, conjugant aquests dos tipus de dada essencial, proposa una nova reflexió sobre el mètode historiogràfic i, per a nosaltres, sobre el mètode filològic. Dient-ho amb les pròpies paraules de l'autor, ho fa, com a «excusa», l'anàlisi dels *Primordia Romana* i, per dur-la a terme, «l'utilisation raisonnée des pierres et des textes... était non seulement possible, mais aussi nécessaire» (Introduc., p. 9).

No ens enganyem, però. Els objectius reals de l'autor no són només els d'analitzar l'origen (o els orígens) d'allò que anomenem Roma. Pretén, i ho aconsegueix, tot agafant com a pretext aquest tema tan debatut al llarg de segles d'erudició, construir tota una filosofia de la ciència històrica que traspassi, com a model, el punt de partida i límit estricta dels *Primordia Romana*.

El mètode expositiu que utilitza és el d'una *gradatio* ascendent, que anirà repetint sistemàticament al llarg de les diferents parts del llibre. Partint d'una situació privilegiada que el fa coneixedor de les novetats arqueològiques del Laci (no només de la ciutat de Roma) durant els darrers deu anys (i el privilegi implica no només el domini de la bibliografia, sinó també l'accés a dades encara no publicades), analitza en els primers capítols del llibre l'*status quaestionis* sobre els *primordia*, des de l'edat mitjana fins al segle xx i posa de manifest l'evolució (que no necessàriament és positiva) de la crítica científica envers les fonts (en un principi, l'única via d'accés

utilitzada per conèixer els *primordia*). Així (i seguint el fil narratiu de la *gradatio*), comença per «l'Edat de la Filologia» (cap. I, pp. 17-32), que aniria des del Renaixement fins a Gaetano de Sanctis (alumne de Karl Beloch) i que es caracteritzaria per una fe, més o menys raonada, en les fonts literàries.

A aquesta «edat» la succeiria (també en el llibre) la de l'arqueologia (cap. II, «Triomphe de l'archéologie», pp. 33-49), on l'autor acaba confessant que «il est donc vain d'espérer que l'histoire des *Primordia* puisse se réduire [el subratllat és nostre] maintenant aux progrès de l'investigation archéologique» (p. 46).

Una tercera via d'apropament històric als *primordia* estaria representada per autors que, com A. Alföldi o G. Dumézil (cap. III, «L'herméneutique de Georges Dumézil», pp. 51-68), ja al segle XX, busquen l'expressió d'una hermenèutica dels textos, a través de la qual es pugui trobar «el sentit amagat de les històries i llegendes transmeses per la tradició» (p. 51). Aquest ampli recorregut historiogràfic del nostre autor al llarg de quatre segles desemboca, finalment, en el nucli del seu treball, la proposta d'anàlisi que ell fa i que aplicarà al seu objecte d'estudi en els darrers capítols del llibre. Aquesta proposta (cap. IV, «La dimension historiologique», pp. 69-87, capítol final de la primera part del llibre, «Prolegomènes»), que respon al nom d'«historiologia» (no és pas l'autor qui primer l'ha posada en pràctica, com ell mateix reconeix a la p. 75: es mou en un camí que ja havia obert Benedetto Croce el 1938 i que després va seguir Arnaldo Momigliano), es fonamenta en les dues fonts de dades que citàvem, l'arqueologia i la literatura, i es formula com una «història de la historiografia», com una «arqueologia del coneixement previ» (Michel Foucault, citat en la p. 76). Es tractaria de recuperar, d'una manera estrictament no positivista,

una lectura «neta» de la tradició historiogràfica sobre, en aquest cas (podríem parlar de molts altres subjectes d'estudi), els *Primordia Romana*. L'objectiu final és el de «donner à la dimension historiologique toute sa légitimité théorique, de prendre la juste mesure de son efficacité et, disons-le, de sa nécessité» (p. 78). En síntesi, es tracta d'un mètode que pretén ser sensible a qualsevol possible font de dades sobre el seu «objectiu» històric (cf. p. 83) i que busca la descripció d'una connexió entre ells («interacció dinàmica» en diu Grandazzi, p. 84), en un moment qualsevol de la història. Aquesta descripció, que és analítica, només és possible per mitjà de la pràctica metòdica d'una historiografia crítica i reflexiva, que tingui en compte *tots* els elements deformadors que pesen sobre un objecte d'estudi, tant els antics com els moderns. Canviem aquest objecte d'estudi d'un moment històric a un text clàssic i tindrem un magnífic exemple de com pensem nosaltres que s'ha d'efectuar un apropament crític als autors clàssics (vid, la nostra recensió a T.P. Wiseman, *Catullus and his World. A Reappraisal*, Cambridge, 1985 a *Faventia*, 9/1 -1987-, pp. 123-127).

La primera *gradatio* ascendent arriba, amb el cap. IV, al seu *climax*, després d'haver formulat el mètode de treball, i comença, amb els capítols successius, a aplicar-lo (a la «deuxième partie» del llibre, «Aurore»). També aquesta segona part va de menys a més (una segona *gradatio*, seguint la pauta marcada per Vico) i comença, al cap. V («État des lieux: le Latium», pp. 91-102), repassant l'estat de les coses pel que fa a la regió on va «sorgir» Roma. El resultat: una descripció del Laci a partir del segle X aC, amb les dades literàries (antigues) i arqueològiques (recents).

De la descripció geogràfica de la zona es passa a la de l'indret on es va establir la ciutat de Roma (cap. VI, «Le

site de Rome», pp. 103-125), per esbrinar-ne les causes (és a dir, per què en aquell lloc i no en un altre qualsevol?). La conclusió (p. 124): un conjunt admirable de circumstàncies aplegades en un mateix indret (facilitat de pas del riu, zona de desembarcament natural, fortificacions naturals, via de comunicació ràpida amb l'interior i la costa, etc.).

Després d'aquestes descripcions repren l'autor les dades arqueològiques, però no solament les que poden proporcionar els jaciments actuals, sinó també les procedents del que ell anomena una «arqueologia de l'arqueologia» (p. 133), és a dir, les proporcionades per la recerca bibliogràfica i d'erudició sobre diaris d'excavació no publicats o mal interpretats o per la troballa de peces «perdudes» als magatzems dels museus, etc.

De les dades donades per l'arqueologia (aquí només parla d'aquestes), en basteix el cap. IX («L'ordre des temps», pp. 151-167), on descriu el desenvolupament cronològic dels establiments que acabaran donant lloc al «naixement» de Roma. El resultat (pp. 166-167) és la constatació de l'existència d'uns establiments lacials, que van des de l'any 1000 aC (fase anomenada I) fins al 580 (!) aC (fase IV).

A la tercera part del llibre («Et Rome devint une ville...»), les dades arqueològiques seran contrastades amb les literàries, per acabar proporcionant una descripció del procés evolutiu de la primera Roma, molt més proper a aquestes fonts literàries del que mai l'hipercriticisme del final del segle XIX i del segle XX no hauria sospitat ni, per tant, deixat sospitar a les futures generacions. La síntesi de Grandazzi demostra quins van ser els inicis de Roma (cap. IX, «Villages, ligues, fédérations», pp. 171-194) —«Aussi bien n'est-ce pas encore une ville que nous voyons se développer sur le territoire de la future Rome, mais bien

plutôt une ligue...», p. 193—, fins a convertir-se en una ciutat (cap. X, «Naissance de la cité», pp. 195-236). En aquesta magnífica part del llibre, els resultats de la recerca no deixen de sorprendre el filòleg contemporani, que veu com la figura de Ròmul sorgeix de la penombra mítica per adquirir una realitat «quasi-corpòria», en un ambient arqueològic datable cap al 730 aC (!). Com diu Grandazzi (sobren més comentaris), la correspondència entre la realitat arqueològica i la literatura tradicional «est, plus que surprenante, étonnante, hallucinante même et, pour dire la vérité, presque choquante!». Més enllà de l'anècdota (molt significativa, però!), la conclusió, pel que fa al «procés» (evidentment, no es tracta d'un moment concret i precís) de la fundació de Roma, queda molt ben recollida a la p. 223: «Formation et fondation, fondation parce que formation: les deux processus sont donc, non pas contradictoires et exclusifs l'un de l'autre, mais complémentaires et concomitants».

El darrer capítol del llibre (XI, «Les voies de la mémoire», pp. 237-278) analitza com i a través de quins camins, la tradició (les tradicions) sobre la fundació de Roma s'ha pogut conservar i transmetre durant tants segles (la transmissió oral; el mite mateix sobre la manca de tradició escrita sobre els orígens de la ciutat; la via de la «tradició literària», les llegendes...)

La conclusió immediata i primera de la lectura del llibre és la «revaloració» extraordinària de la credibilitat d'allò que ens explicaven les fonts literàries, gràcies a la col·laboració de les dades arqueològiques. La conclusió a més llarg termini, la idea de fons, és la bondat d'un treball científic basat en la descripció i l'estudi de la interconnexió de tots els elements que «actuen» sobre un fet històric, literari, etc.

La conclusió darrera és que cal llegir aquest llibre, encara que només sigui per reflexionar amb A. Grandazzi sobre com cal enfocar, avui en dia, els estudis sobre l'antiguitat clàssica. Aquesta «provocació» a la lectura i a l'opinió és, per a nosaltres, un dels aspectes més positius, si bé no l'únic, del seu treball.

Juan Gómez Pallarès

ROBERTO CARDINI
«*Cepi nostras Intercenales
redigere in parvos libellos...*».
A propósito de Mosaici.
II «*nemico*» dell'Alberti

La de las Intercenales es, desde luego, una historia accidentada. Escritas a intervalos, recogidas y distribuidas en diez libros y atribuidas infundadamente a otros autores, permanecieron inéditas hasta que en 1890 Girolamo Mancini publicó el manuscrito oxoniense en el que se conservaban 17 de las 41 de la actual colección¹. La fortuna de las 24 restantes no fue menos turbulenta. Únicamente el feliz descubrimiento de Eugenio Garin, hace tan sólo veinticinco años, nos ha permitido conocer el resto de la obra, guardado en la Biblioteca del *Convento de S. Domenico de Pistoia*, en un manuscrito ligado a una edición de *De civitate Dei* de san Agustín (Leon Battista Alberti, «*Intercenali inedite*», a cargo de Eugenio Garin, *Quaderni di Rinascimento*, Florencia, Sansoni, 1965, pp. 125-258). El propio Garin, poco des-

¹ Se trata del manuscrito *Canunisianus*-misc. 172 de la Bodleian Library editado por Girolamo Mancini en *Leonis Baptistae Alberti Opera inedita et pauca separation impresse*. Florencia, 1890. El texto de las *Intercenales* ocupa las páginas 122-235.

pués de su hallazgo, editó los textos recuperados, no sin antes advertir el carácter provisional de su trabajo, algunos de cuyos errores de interpretación y transcripción señaló después G. Puccioni (G. Puccioni, «Note sulle nuove *Intercenali* di L.B. Alberti». *Studia Florentina Alexandro Ronconi Sexagenario oblata*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1970, pp. 357-64). Las vicisitudes del texto albertiano no acaban, con todo, aquí, pues a todo esto seguimos todavía sin contar con una edición total de la obra que nos permita leer en un solo volumen los dos troncos que forman el texto de Alberti. Por si tales infortunios no fueran ya bastante, la edición de la mayor parte de las *Intercenales*, a cargo de Roberto Cardini, no ha contado, por las razones que sean, con una adecuada difusión (L. B. Alberti, *Intercenales* (libros III-XI) a cargo de Roberto Cardini, Roma, Bulzoni, 1978).

Pero si incierta ha sido la fortuna de las *Intercenales*, tanto o más lo ha sido la actitud con que la crítica ha analizado el texto de Alberti. Una actitud que definiríamos como cauta o excesivamente (y tan sólo) insinuante. Porque muchas veces los críticos se han limitado a esbozar nuevas líneas de interpretación, nuevas metodologías que permitieran comprender toda la complejidad de la obra albertiana sin decidirse, no obstante, a poner en práctica sus presupuestos teóricos.

Afortunadamente en los últimos años la situación ha cambiado. Cada vez con mayor frecuencia han ido apareciendo nuevos y muy acertados trabajos sobre la producción literaria latina de Alberti. Las *Intercenales* no sólo no se han mantenido al margen de este interés por el latín de Alberti, sino que han conocido un nuevo impulso y un replanteamiento de análisis. Reconsideración que tiene su mejor exponente en la última monografía sobre los diálogos satíricos de